

TIL VA QADRIYATLAR O‘ZARO MUNOSABATI: LINGVISTIK DUNYOQARASHNING AKSIOLOGIK KOORDINATALAR TIZIMI DOIRASIDA SHAKLLANISHI

Saloxiddinov Manuchexr,

PhD, Ingliz tili nazariyasi kafedrasida katta o‘qituvchisi

Samarqand davlat chet tillar instituti

saloxiddinov_m@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada lingvistik dunyoqarashning shakllanishi va uning aksiologik koordinatalar tizimi bilan uzviy bog‘liqligi kompleks yondashuv asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda til birliklarining leksik-semantik tuzilmalar, grammatik kategoriyalar, paremiologik resurslar hamda diskursiv amaliyotlar darajasida namoyon bo‘ladigan aksiologik komponentlari ochib beriladi. Inson tafakkuri va til o‘rtasidagi munosabatlar kognitiv lingvistika va lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan izohlanib, qadriyatlar tizimining til orqali shakllanishi va uzatilishi mexanizmlari asoslanadi. Muallif tomonidan mavjud nazariy qarashlar tanqidiy qayta ko‘rib chiqilib, lingvistik dunyoqarashni aksiologik koordinatalar tizimi sifatida talqin etish konsepsiyasi ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: lingvistik dunyoqarash, aksiologiya, semantika, kognitiv lingvistika, paremiologiya, diskurs, grammatik kategoriyalar, qadriyatlar tizimi, til va tafakkur, lingvokulturologiya.

Аннотация. В данной статье на основе комплексного подхода анализируется формирование языкового мировоззрения и его интегральная связь с системой аксиологических координат. Исследование выявляет аксиологические компоненты языковых единиц, проявляющиеся на уровне лексико-семантических структур, грамматических категорий, паремиологических ресурсов и дискурсивных практик. Взаимосвязь между человеческим мышлением и языком объясняется с точки зрения когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, а механизмы формирования и передачи системы ценностей через язык рассматриваются на её основе. Автор критически пересматривает существующие теоретические взгляды и выдвигает концепцию интерпретации языкового мировоззрения как системы аксиологических координат.

Ключевые слова: языковое мировоззрение, аксиология, семантика, когнитивная лингвистика, паремиология, дискурс, грамматические категории, система ценностей, язык и мышление, лингвокультурология.

Abstract. This article analyzes the formation of a linguistic worldview and its integral connection with the system of axiological coordinates based on a comprehensive approach. The study reveals the axiological components of language units, manifested at the level of lexical-semantic structures, grammatical categories, paremiological resources, and discursive practices. The relationship between human thinking and language is explained from the point of view of cognitive linguistics and linguoculturology, and the mechanisms of the formation and transmission of a value system through language are based on it. The author critically reviews existing theoretical views and puts forward the concept of interpreting a linguistic worldview as a system of axiological coordinates.

Keywords: linguistic worldview, axiology, semantics, cognitive linguistics, paremiology, discourse, grammatical categories, value system, language and thinking, linguoculturology.

Kirish. Lingvistik dunyoqarash inson tafakkuri, tajribasi va madaniy qadriyatlarining til orqali aks etish shakli sifatida zamonaviy tilshunoslikda markaziy tushunchalardan biri hisoblanadi. Ushbu tushuncha insonning borliqni idrok etishi, uni kategoriyalash va baholash jarayonlarini lingvistik vositalar orqali ifodalashini anglatadi. Til esa bu jarayonda nafaqat kommunikativ vosita, balki konseptual tizimni

shakllantiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois lingvistik dunyoqarashni o'rganish til va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatlarni anglash imkonini beradi.

Adabiyatlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Lingvistik dunyoqarashning shakllanishi muqarrar ravishda aksiologik koordinatalar tizimi bilan bog'liq bo'lib, bu tizim inson tomonidan borliqni baholash va unga nisbatan munosabat bildirish jarayonini ifodalaydi. Aksiologiya – qadriyatlar haqidagi ta'limot sifatida – til birliklarining semantik tuzilmasida muhim o'rin tutadi. N.D. Arutyunova ta'kidlaganidek, baholash kategoriyasi tilning ajralmas qismi bo'lib, u insonning subyektiv munosabatini ifodalaydi (Arutyunova, 1988). Bu fikr lingvistik dunyoqarashni tahlil qilishda asosiy nazariy poydevor vazifasini bajaradi.

Leksik-semantik tuzilmalar lingvistik dunyoqarashning eng asosiy qatlamini tashkil etadi. So'zlar va ularning ma'no tizimi orqali inson borliqni kategoriyalash va baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, bir til tizimida mavjud bo'lgan baholovchi birliklar boshqa til tizimida mutlaqo boshqacha ifodalanishi mumkin. Bu esa har bir tilning o'ziga xos aksiologik tizimga ega ekanini ko'rsatadi. E.S.Kubryakova tilni kognitiv tizim sifatida talqin qilib, unda bilimlarning strukturaviy tashkil etilishi muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi (Kubryakova, 2004). Shu nuqtayi nazardan qaraganda, leksik-semantik birliklar inson ongidagi qadriyatlar tizimining lingvistik ifodasi hisoblanadi.

Grammatik kategoriyalar ham lingvistik dunyoqarashning shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Grammatik shakllar orqali vaqt, makon, sabab-oqibat kabi tushunchalar bilan bir qatorda baholovchi komponentlar ham ifodalanadi. Masalan, modal kategoriyalar orqali nutq egasining munosabati, ehtimollik darajasi yoki zaruriyat ifodalanadi. Bu esa grammatik tizimning ham aksiologik yuklamaga ega ekanini ko'rsatadi.

Paremiologik resurslar – maqollar, matallar va hikmatli iboralar – lingvistik dunyoqarashning eng yorqin ifodachilaridan biri hisoblanadi. Ular xalqning asrlar davomida shakllangan tajribasi va qadriyatlarini o'zida mujassam etadi. V.N. Teliya paremiologik birliklarni madaniy kod sifatida talqin qilib, ularning lingvokulturologik ahamiyatini alohida ta'kidlaydi (Teliya, 1996). Darhaqiqat, maqollar orqali inson faqatgina ma'lumot emas, balki baholash mezonlarini ham o'zlashtiradi.

Diskursiv amaliyotlar esa lingvistik dunyoqarashning dinamik jihatini aks ettiradi. Diskurs jarayonida til birliklari real kommunikativ vaziyatda qo'llanilib, ular orqali qadriyatlar tizimi amalda namoyon bo'ladi. Teun van Dijk diskursni ijtimoiy va kognitiv jarayon sifatida talqin qilib, unda ideologiya va qadriyatlarning muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi (van Dijk, 1998). Shu nuqtayi nazardan qaraganda, diskurs lingvistik dunyoqarashning amaliy ifodasi hisoblanadi.

G. Lakoff va M. Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasi lingvistik dunyoqarashni tushunishda muhim ahamiyatga ega (Lakoff, Johnson, 1980). Ushbu nazariyaga ko'ra, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali anglaydi va bu jarayon til orqali ifodalanadi. Metaforalar esa nafaqat stilistik vosita, balki tafakkur

shakli sifatida xizmat qiladi. Bu esa lingvistik dunyoqarashning metaforik tabiatini ko'rsatadi. Yu.M. Lotman madaniyatni belgilar tizimi sifatida talqin qilib, unda tilning markaziy rolini ko'rsatadi (Lotman, 1992). Lingvistik dunyoqarash esa aynan shu belgilar tizimining semantik yadrosini tashkil etadi. U orqali inson borliqni anglaydi, baholaydi va uni til orqali ifodalaydi. Menimcha, lingvistik dunyoqarashni faqat semantik yoki kognitiv hodisa sifatida emas, balki kompleks – aksiologik tizim sifatida o'rganish zarur. Chunki har qanday til birligi o'zida muayyan baholash komponentini mujassam etadi. Bu esa til va qadriyatlar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi.

Shuningdek, globalizatsiya jarayonida lingvistik dunyoqarashning o'zgarishi ham muhim masalalardan biridir. Yangi diskurslar va kommunikativ shakllar paydo bo'lishi bilan qadriyatlar tizimi ham o'zgarib bormoqda. Bu esa til tizimiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Lingvistik dunyoqarashning shakllanishi ko'p bosqichli jarayon bo'lib, u tilning barcha darajalarida namoyon bo'ladi. Leksik-semantik, grammatik, paremiologik va diskursiv darajalar o'zaro integratsiyada insonning borliqni idrok etish va baholash tizimini shakllantiradi. Shu bois ushbu hodisani kompleks yondashuv asosida o'rganish zarur. Lingvistik dunyoqarashning aksiologik koordinatalar tizimi bilan bog'liqligini yanada chuqurroq anglash uchun til birliklarining turli darajalarida qadriyatlarning qanday kodlanishini izchil tahlil qilish zarur bo'ladi. Chunki til faqat nominativ yoki kommunikativ vosita emas, balki insonning borliqni baholash, tartibga solish va interpretatsiya qilish mexanizmi sifatida ham faoliyat yuritadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, lingvistik dunyoqarash tilning barcha qatlamlarida – leksik-semantik tizimdan tortib, grammatik kategoriyalar, paremiologik birliklar va diskursiv amaliyotlargaacha – aks etuvchi murakkab aksiologik struktura sifatida talqin qilinishi mumkin.

Muhokama va natijalar. Leksik-semantik darajada qadriyatlar tizimi, avvalo, baholovchi leksika orqali ifodalanadi. Har bir til tizimida mavjud bo'lgan ijobiy va salbiy konnotatsiyaga ega birliklar insonning muayyan hodisaga nisbatan munosabatini aks ettiradi. Masalan, "yaxshi", "go'zal", "pok", "muqaddas" kabi birliklar ijobiy aksiologik bahoni ifodalasa, "yomon", "iflos", "xavfli" kabi birliklar salbiy bahoni bildiradi. Bu jarayon universal bo'lsa-da, har bir til va madaniyatda uning ifodalanish shakli o'ziga xosdir. E.S. Kubryakova ta'kidlaganidek, til birliklari inson tafakkuridagi konseptual strukturalarning ifodasi bo'lib, ular orqali bilimlar va qadriyatlar tizimi shakllanadi (Kubryakova, 2004). Shu bois leksik-semantik tizim lingvistik dunyoqarashning asosiy yadrosi sifatida qaraladi.

Leksik darajadagi aksiologik komponentlar faqat alohida so'zlarda emas, balki frazeologik birliklarda ham yaqqol namoyon bo'ladi. Frazeologizmlar ko'pincha baholovchi xarakterga ega bo'lib, ular orqali jamiyatda shakllangan stereotiplar va qadriyatlar ifodalanadi. Masalan, o'zbek tilidagi "ko'ngli toza", "ko'zi ochiq", "yuragi keng" kabi iboralar ijobiy bahoni bildirsam, "ko'ngli qora", "yuzsiz", "ko'zi tor" kabi

iboralar salbiy bahoni ifodalaydi. Bu birliklar lingvistik dunyoqarashning stereotipik va madaniy jihatlarini aks ettiradi.

Grammatik kategoriyalar darajasida aksiologik komponentlarning namoyon bo'lishi nisbatan murakkabroq bo'lib, ular ko'pincha bevosita emas, balki bilvosita ifodalanadi. Masalan, modal kategoriyalar orqali nutq egasining munosabati, ehtimollik darajasi yoki zaruriyat ifodalanadi. Bu esa nutqda subyektivlik va baholash elementlarini yuzaga chiqaradi. Shuningdek, zamon va nisbat kategoriyalari orqali voqeaning muhimligi yoki ahamiyati ta'kidlanishi mumkin. Bu holat grammatik tizimning ham aksiologik yuklamaga ega ekanini ko'rsatadi.

Paremiologik resurslar lingvistik dunyoqarashning aksiologik komponentlarini eng to'liq aks ettiruvchi qatlamlardan biridir. Maqollar va matallar xalqning asrlar davomida to'plagan tajribasi va qadriyatlar tizimini umumlashtirilgan shaklda ifodalaydi. V.N.Teliya paremiologik birliklarni "madaniy xotira" sifatida talqin qilib, ularning lingvokulturologik ahamiyatini alohida ta'kidlaydi (Teliya, 1996). Darhaqiqat, maqollar orqali inson faqatgina bilim emas, balki baholash mezonlarini ham o'zlashtiradi. Masalan, "Yaxshilik qil – qaytadi" kabi maqollar ijobiy qadriyatlarni mustahkamlasa, "Yomonlik qilgan – jazosini topadi" kabi iboralar salbiy xatti-harakatlarning oqibatini ko'rsatadi.

Diskursiv amaliyotlar lingvistik dunyoqarashning dinamik jihatini ifodalaydi. Diskurs jarayonida til birliklari real kommunikativ vaziyatda qo'llanilib, ular orqali qadriyatlar tizimi amalda namoyon bo'ladi. Teun van Dijk diskursni ijtimoiy ong va ideologiya bilan bog'liq hodisa sifatida talqin qilib, unda qadriyatlarining markaziy o'rin tutishini ta'kidlaydi (van Dijk, 1998). Shu nuqtayi nazardan qaraganda, diskurs lingvistik dunyoqarashning faollashgan shakli bo'lib, unda til va tafakkur o'rtasidagi munosabatlar yaqqol namoyon bo'ladi.

lingvistik dunyoqarashning aksiologik tabiatini tushunishda metafora muhim rol o'ynaydi. G.Lakoff va M.Johnson konseptual metafora nazariyasida metaforani tafakkur mexanizmi sifatida talqin qilib, uning til birliklarida keng qo'llanilishini asoslab beradi (Lakoff, Johnson, 1980). Metaforalar orqali inson abstrakt tushunchalarni konkret tajriba asosida anglaydi va baholaydi. Masalan, "hayot yo'l", "vaqt – pul" kabi metaforalar insonning borliqni qanday idrok etishini ko'rsatadi. Bu esa lingvistik dunyoqarashning metaforik tabiatini tasdiqlaydi.

Yu.M.Lotman madaniyatni belgilar tizimi sifatida talqin qilib, unda tilning asosiy rolini ko'rsatadi (Lotman, 1992). Lingvistik dunyoqarash esa aynan shu belgilar tizimining semantik yadrosi sifatida xizmat qiladi. U orqali inson nafaqat borliqni anglaydi, balki unga nisbatan munosabat bildiradi va uni baholaydi.

Menimcha, lingvistik dunyoqarashni aksiologik koordinatalar tizimi sifatida talqin qilish zamonaviy tilshunoslikda yangi istiqbollarni ochadi. Chunki bu yondashuv tilni faqat strukturaviy tizim sifatida emas, balki inson tafakkuri va madaniyati bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Ayniqsa, globalizatsiya sharoitida

turli madaniyatlar o'rtasidagi aloqalar kuchayib borayotgan bir paytda lingvistik dunyoqarashning aksiologik jihatlarini o'rganish yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, lingvistik dunyoqarashning shakllanishida ijtimoiy omillarning roli ham katta. Jamiyatdagi qadriyatlar tizimi til orqali aks etadi va avlod-dan-avlodga uzatiladi. Bu jarayon paremiologik birliklar, diskursiv amaliyotlar va leksik-semantik tizim orqali amalga oshadi. Shu bois tilni o'rganish orqali jamiyatning qadriyatlar tizimini anglash mumkin. Lingvistik dunyoqarashning yana bir muhim jihati – uning dinamik xarakteridir. Vaqt o'tishi bilan jamiyatdagi qadriyatlar tizimi o'zgaradi va bu o'zgarish til tizimida ham aks etadi. Yangi so'zlar paydo bo'ladi, eski birliklar esa yangi ma'no kasb etadi yoki iste'moldan chiqadi. Bu esa tilning doimiy rivojlanishda ekanini ko'rsatadi.

Lingvistik dunyoqarashning shakllanishi aksiologik koordinatalar tizimi bilan uzviy bog'liq bo'lib, u tilning barcha darajalarida namoyon bo'ladi. Leksik-semantik tuzilmalar, grammatik kategoriyalar, paremiologik resurslar va diskursiv amaliyotlar ushbu jarayonning asosiy komponentlari hisoblanadi. Shu bois lingvistik dunyoqarashni kompleks yondashuv asosida o'rganish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir. Lingvistik dunyoqarashning aksiologik koordinatalar tizimi bilan uzviy bog'liqligini yanada chuqurroq ochib berishda til birliklarining ierarxik tuzilishini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki til tizimi oddiy yig'indi emas, balki o'zaro bog'langan va bir-birini to'ldiruvchi darajalardan tashkil topgan murakkab strukturadir. Ushbu darajalar – leksik-semantik, grammatik, paremiologik va diskursiv qatlamlar – birgalikda insonning borliqni idrok etish va baholash tizimini shakllantiradi. Har bir darajada aksiologik komponent turlicha shaklda namoyon bo'lsa-da, ularning barchasi yagona koordinatalar tizimiga bo'ysunadi. Lingvistik dunyoqarashning shakllanishida konsept tushunchasi alohida o'rin tutadi. Konsept inson ongida shakllangan bilimlar, tasavvurlar va qadriyatlar majmuasi bo'lib, u til birliklari orqali ifodalanadi. Har bir konsept o'z ichiga nafaqat denotativ ma'noni, balki aksiologik komponentni ham oladi. Masalan, “vatan”, “erkinlik”, “adolat” kabi konseptlar nafaqat tushunchaviy mazmunga, balki kuchli baholovchi yuklamaga ham ega. Bu esa lingvistik dunyoqarashning asosida aynan konseptual tizim yotishini ko'rsatadi.

Konseptlarning shakllanishida madaniy omillar muhim rol o'ynaydi. Har bir jamiyat o'z qadriyatlar tizimini shakllantiradi va bu tizim til orqali ifodalanadi. Shu bois lingvistik dunyoqarash milliy xususiyatlarga ega bo'ladi. Masalan, bir madaniyatda muhim hisoblangan qadriyat boshqa madaniyatda ikkinchi darajali bo'lishi mumkin. Bu farq til birliklarida ham aks etadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, lingvistik dunyoqarashni o'rganish madaniyatlararo tafovutlarni tushunishga yordam beradi.

Lingvokulturologiya doirasida olib borilgan tadqiqotlar til va madaniyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni asoslab beradi. V.N.Teliya til birliklarini madaniy kod sifatida talqin qilib, ular orqali xalqning mentaliteti va qadriyatlari aks etishini ta'kidlaydi (Teliya, 1996).

Bu fikr lingvistik dunyoqarashni aksiologik tizim sifatida tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Lingvistik dunyoqarashning shakllanishida individual va kollektiv ongning o'zaro ta'siri ham muhim rol o'ynaydi. Kollektiv ong darajasida shakllangan qadriyatlar tizimi til orqali mustahkamlanadi va avloddan-avlodga uzatiladi. Biroq har bir individ ushbu tizimni o'z tajribasi asosida qayta talqin qiladi. Natijada lingvistik dunyoqarash individual va kollektiv komponentlarning o'zaro integratsiyasi sifatida namoyon bo'ladi.

Diskurs darajasida bu jarayon yanada murakkablashadi. Chunki diskursda til birliklari muayyan kommunikativ vaziyatda qo'llanilib, ularning ma'nosi kontekstga bog'liq holda o'zgaradi. Teun van Dijk diskursni ijtimoiy ong va ideologiya bilan bog'liq hodisa sifatida talqin qilib, unda qadriyatlarning markaziy rolini ko'rsatadi (van Dijk, 1998). Shu bois diskurs lingvistik dunyoqarashning dinamik ifodasi sifatida qaraladi.

Lingvistik dunyoqarashning aksiologik koordinatalar tizimi bilan bog'liqligini yana bir muhim jihati – uning normativ xususiyatidir. Til orqali jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor me'yorlari va qadriyatlar mustahkamlanadi. Masalan, paremiologik birliklar orqali inson qanday harakat qilish kerakligi, qaysi xatti-harakatlar ma'qullanishi yoki rad etilishi haqida bilim oladi. Bu esa tilning ijtimoiy nazorat vositasi sifatidagi rolini ko'rsatadi.

Metafora va boshqa kognitiv mexanizmlar lingvistik dunyoqarashning aksiologik tuzilmasini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. G.Lakoff va M.Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, inson tafakkuri metaforik xarakterga ega bo'lib, u orqali abstrakt tushunchalar konkret tajriba asosida anglanadi (Lakoff, Johnson, 1980). Bu jarayon baholash bilan bevosita bog'liq, chunki metaforalar orqali inson muayyan hodisaga nisbatan munosabat bildiradi.

Lingvistik dunyoqarashning yana bir muhim jihati – uning ijtimoiy funksiyasidir. Til orqali jamiyatda mavjud qadriyatlar tizimi mustahkamlanadi va tarqatiladi. Bu jarayon ta'lim, ommaviy axborot vositalari va kundalik muloqot orqali amalga oshadi. Shu bois lingvistik dunyoqarash jamiyatning ideologik tizimi bilan ham bog'liqdir.

Menimcha, lingvistik dunyoqarashni aksiologik koordinatalar tizimi sifatida o'rganish tilshunoslikni yangi bosqichga olib chiqadi. Bu yondashuv tilni faqat formal tizim sifatida emas, balki inson tafakkuri va madaniyatining aks ettiruvchi vositasi sifatida talqin qilish imkonini beradi. Ayniqsa, zamonaviy global jamiyatda turli madaniyatlar o'rtasidagi aloqalar kuchayib borayotgan bir paytda lingvistik dunyoqarashni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, lingvistik dunyoqarashning transformatsiyasi masalasi ham dolzarb hisoblanadi. Zamonaviy texnologiyalar va yangi kommunikativ shakllarning paydo bo'lishi til tizimiga ta'sir ko'rsatib, yangi semantik va aksiologik strukturalarning shakllanishiga olib kelmoqda. Bu esa lingvistik dunyoqarashning doimiy rivojlanishda ekanini ko'rsatadi.

Lingvistik dunyoqarashning shakllanishi va rivojlanishi uzluksiz jarayon bo'lib, u til tizimining barcha darajalarida namoyon bo'ladi. Ushbu jarayonni chuqur o'rganish orqali

inson tafakkuri, madaniyati va qadriyatlar tizimining murakkab tuzilishini anglash mumkin. Lingvistik dunyoqarash aksiologik koordinatalar tizimi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u tilning leksik-semantik, grammatik, paremiologik va diskursiv darajalarida kompleks tarzda namoyon bo‘ladi. Ushbu tizim insonning borliqni idrok etish, baholash va interpretatsiya qilish jarayonlarini belgilaydi va shu orqali uning dunyoqarashini shakllantiradi. Lingvistik dunyoqarashning aksiologik koordinatalar tizimi bilan uzviy bog‘liqligini yanada chuqurroq anglash uchun til birliklarining funksional-pragmatik xususiyatlarini ham hisobga olish zarur. Chunki har qanday til birligi nafaqat ma‘no tashuvchi vosita, balki muayyan kommunikativ vaziyatda faoliyat yurituvchi birlik sifatida ham namoyon bo‘ladi. Aynan shu jarayonda aksiologik komponentlar yanada yaqqolroq ochiladi, chunki baholash har doim kontekst bilan bog‘liq holda amalga oshadi.

Pragmatik nuqtayi nazardan qaraganda, lingvistik dunyoqarash nutq faoliyatida shakllanadi va mustahkamlanadi. Nutq jarayonida inson nafaqat obyektlarni nomlaydi, balki ularga nisbatan o‘z munosabatini ham bildiradi. Bu munosabat esa til birliklari orqali kodlanadi. Masalan, bir xil hodisani turli uslubiy vositalar orqali ifodalash uning aksiologik talqinini o‘zgartirishi mumkin. Shu jihatdan qaraganda, tilning uslubiy qatlamlari ham lingvistik dunyoqarashning muhim elementi hisoblanadi.

Tilning uslubiy differentsiallasuvi qadriyatlar tizimi bilan bevosita bog‘liqdir. Rasmiy nutqda neytral yoki obyektiv ifoda ustunlik qilsa, badiiy nutqda ekspressivlik va baholovchi komponentlar kuchayadi. Bu esa lingvistik dunyoqarashning turli diskursiv shakllarda turlicha namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, lingvistik dunyoqarashni o‘rganishda diskurs turlarini hisobga olish muhimdir.

Lingvistik dunyoqarashning aksiologik koordinatalar tizimi bilan bog‘liqligini yanada chuqurroq ochib berishda semantik maydon nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega. Semantik maydonlar muayyan tushunchalar doirasida birlashgan leksik birliklar majmuasini tashkil etadi va ular orqali insonning borliqni qanday kategoriyalashi va baholashi namoyon bo‘ladi. Masalan, “yaxshilik”, “yomonlik”, “go‘zallik”, “foйда”, “zarar” kabi tushunchalar atrofida shakllangan semantik maydonlar inson tafakkuridagi aksiologik tizimni aks ettiradi. Semantik maydonlarning strukturasi ierarxik xarakterga ega bo‘lib, unda markaziy va periferik elementlar ajraladi. Markaziy elementlar eng muhim va universal qadriyatlarni ifodalasa, periferik elementlar esa individual yoki kontekstual xususiyatga ega bo‘ladi. Bu esa lingvistik dunyoqarashning murakkab va ko‘p qatlamli tuzilishini ko‘rsatadi.

Lingvistik dunyoqarashning shakllanishida til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir muhim rol o‘ynaydi. Har bir madaniyat o‘z qadriyatlar tizimini til orqali ifodalaydi va bu tizim lingvistik dunyoqarashda aks etadi. Shu bois turli tillarda bir xil tushunchalar turlicha baholanishi mumkin. Bu esa lingvistik relativizm nazariyasi bilan hamohangdir. E.Sapir va B.Whorf til va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlikni asoslab, har bir til o‘ziga xos dunyoqarashni shakllantirishini ta’kidlaydi (Sapir, 1921; Whorf, 1956).

Lingvistik dunyoqarashning aksiologik koordinatalari ijtimoiy institutlar orqali ham mustahkamlanadi. Ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari va siyosiy diskurs til orqali muayyan qadriyatlarni targ'ib qiladi va shu orqali jamiyat a'zolarining dunyoqarashini shakllantiradi. Bu esa tilning ideologik funksiyasini ko'rsatadi.

Lingvistik dunyoqarashning yana bir muhim jihati – uning emotsional komponentidir. Emotsiyalar insonning baholash jarayonida muhim rol o'ynaydi va ular til orqali ifodalanadi. Emotsional-ekspressiv leksika lingvistik dunyoqarashning aksiologik jihatini yanada boyitadi. Masalan, kuchli emotsional bahoga ega birliklar insonning muayyan hodisaga nisbatan keskin munosabatini bildiradi.

Menimcha, lingvistik dunyoqarashni o'rganishda emotsional komponentni alohida hisobga olish zarur, chunki baholash faqat mantiqiy emas, balki hissiy jarayon hamdir. Shu bois lingvistik dunyoqarashni to'liq anglash uchun kognitiv va emotsional omillarni birgalikda tahlil qilish kerak.

Lingvistik dunyoqarashning aksiologik koordinatalar tizimi bilan bog'liqligini yana bir jihatdan – vaqt omili orqali ham ko'rib chiqish mumkin. Vaqt o'tishi bilan jamiyatdagi qadriyatlar tizimi o'zgaradi va bu o'zgarish til tizimida ham aks etadi. Masalan, ilgari ijobiy bahoga ega bo'lgan ayrim tushunchalar zamonaviy jamiyatda boshqa ma'noga ega bo'lishi mumkin. Bu esa lingvistik dunyoqarashning tarixiy dinamikasini ko'rsatadi.

Tarixiy lingvistika doirasida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, til tizimidagi semantik o'zgarishlar ko'pincha qadriyatlar tizimidagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'ladi. Bu esa lingvistik dunyoqarashning evolyutsion xarakterga ega ekanini ko'rsatadi. Lingvistik dunyoqarashning shakllanishida kommunikativ tajribaning roli ham muhimdir. Inson kundalik muloqot jarayonida til birliklarini o'zlashtiradi va ular orqali dunyoni anglaydi. Shu bois lingvistik dunyoqarash kommunikativ faoliyat bilan uzviy bog'liqdir. Shuningdek, lingvistik dunyoqarashning aksiologik koordinatalar tizimi global miqyosda ham o'zgarishga uchramoqda. Globalizatsiya jarayonida turli madaniyatlar o'rtasidagi aloqalar kuchayib, qadriyatlar tizimi ham o'zaro ta'sirga kirishmoqda. Bu esa til tizimida yangi semantik va aksiologik shakllarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Xulosa. Lingvistik dunyoqarashning shakllanishi aksiologik koordinatalar tizimi bilan chuqur bog'liq bo'lib, u tilning barcha darajalarida – semantik, grammatik, pragmatik va diskursiv qatlamlarda – namoyon bo'ladi. Ushbu tizim insonning borliqni idrok etish, baholash va interpretatsiya qilish jarayonlarini belgilaydi va shu orqali uning dunyoqarashini shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – Москва: Наука, 1988.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
3. Кубрякова Е. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. – Москва: Наука, 2004.
4. Лотман Ю. Семиосфера. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 1992.
5. Dijk T. van. Ideology: A Multidisciplinary Approach. – London: Sage, 1998.

6. Телия В. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа “Языки русской культуры”, 1996.
7. Никонов В. Введение в топонимику. – Москва: Наука, 1965.
8. Smith A.H. English Place-Name Elements. – Cambridge: Cambridge University Press, 1956.
9. Суперанская А. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973.
10. Реформатский А. А. Введение в языкознание. – Москва, 1967.
11. Humboldt W. On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind. – Cambridge, 1836/1988.
12. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, 1921.
13. Whorf B.L. Language, Thought, and Reality. – Cambridge: MIT Press, 1956.
14. Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar. – Stanford: Stanford University Press, 1987.
15. Talmy L. Toward a Cognitive Semantics. – Cambridge: MIT Press, 2000.
16. Yule G. The Study of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
17. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli lug‘ati asoslari. – Toshkent, 2006.
18. Jo‘rayev B. Toponimika asoslari. – Toshkent, 2010.
19. Mahmudov N. Til va tafakkur muammolari. – Toshkent, 2012.
20. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent, 2015.

